

ОСОБИСТІТЬ У ФІЛОСОФІЇ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Перегляд поглядів на сутність, місце та призначення людини при переході від античного світосприйняття до середньовічно-християнського супроводжувався “переоцінкою цінностей”, що базувалась на релігійних догматах. В цьому контексті особливого значення набували тлумачення біблійських текстів. Фраза з “Книги буття” “Створімо людину за образом Нашим, за подобою Нашою...” лягла в основу всієї християнської середньовічної філософії. Саме розглянута крізь призму догматів творіння, гріхопадіння, втілення, спокутування та воскресіння, теологія образу та подоби стала наріжним каменем філософії західноєвропейського Середньовіччя. Розглядаючи питання про те як співвідносяться душа та тіло в людині, християнські мислителі використовували цей канон як дороговказник.

При тлумаченні проблеми людини, її свободи волі мислителі Середньовіччя не могли не враховувати різних підходів до неї, що виробили філософи античності, перш за все Платон та Аристотель (платонівська теза про душу як самодостатню духовну субстанцію та аристотелівська теза про душу як форму тіла). Для теологічної спрямованості філософської думки Середньовіччя перша теза полегшувала пояснення безсмертя душі, але ускладнювала обґрунтування її поєднання з тілом. Друга теза яскраво показувала духовно-тілесну єдність людини, але ускладнювала обґрунтування автономії та безсмертя душі. Для західноєвропейської середньовічної філософії, починаючи з Августина, були характерними коливання між цими двома тезами, що багато в чому вплинуло на шляхи її подальшого розвитку.

Та незважаючи на це, філософська думка Середньовіччя у вирішенні теоретичного питання сутності людини, шляхів становлення її соціальних якостей, її індивідуальності та свободи волі була більш одноплатною, ніж філософська думка античності. “Людини середніх віків” як єдиного поняття, звичайно ж, не існувало. В цілому суперечливий соціум, як і кожен в історії, середньовічне суспільство складалось з феодалів та селян, жителів сіл та міст, освічених та неграмотних, ортодоксів та еретиків. Однак ця різноманітність, суперечливість, розшарування було ґрунтовно компенсовано цілісністю, єдністю, монолітністю соціокультурної основи цього суспільства. “Церква, яка зображала свою місію як реалізацію прямих вказівок Бога, - підкреслює відомий дослідник середньовічної філософії В.Соколов, - не могла піти на існування в її лоні кількох ворогуючих напрямків (котрі в кінці кінців отримали б і організаційну закріпленість). Тому єдність віри та організації для християнської (втім і для будь-якої іншої) церкви було питанням життя та смерті”.

Центральний регулятивний принцип середньовічного суспільства – Бог. Все існуюче здійснює сходження до нього та перебуває з ним у гармонії. Це створює універсальне ієрархічне буття. Бог в середньовічному суспільстві виступав не лише найвищою досконалістю, але й абсолютною істиною, з якою всі мали звіряти не лише поведінку, але й думки, ідеї, уявлення, з нею мали бути співвіднесені культурні та суспільні цінності тієї епохи.

Перед мислителями Середньовіччя стала проблема пояснення в теологічному контексті співвідношення добра та зла. Видатний представник філософської думки цієї епохи Августин, вирішуючи цю проблему, розглядає зло не як таке, що абсолютно протистоїть добру, а тільки як відсутність добра. Бог, створивши світ, втілює в його формоутвореннях певну міру, вагу, порядок. І весь світ, з цієї точки зору, є градація добра, повного в абсолюті та мізерного в матеріальному світі, але все ж присутнього і тут. Ним обґрунтовувалась відносність зла, а саме зла – як ослабленого добра. Звичайно, за Августином, в світі немало і зла. Але слід мати на увазі, що світ створений єдиним та найкращим – Богом, і, будучи Божим творінням, він є найкращим з усіх можливих світів. Тому життя в цьому світі є найщасливішим, і пробувати змінити його – гріх. “Коли я шукаю Тебе, Боже мій, - стверджує Августин, - я шукаю щасливого життя. Буду шукати Тебе, щоб жила душа моя”.

Зрозумілий і соціальний сенс такого вирішення цієї проблеми. Він полягає в прагненні примирити з існуючими суспільними порядками рядових віруючих, котрим пропонується не ремствувати на зло, а дякувати всевишньому за те добро, яке він створив у світі. В “державі Божій” стосунки між людьми ґрунтуються на любові, а в “державі земній”, де знаходиться відображення вільна воля людини, панують “похоть владарювання” і насильство. В цій державі домінують людські закони, “а коли людина живе за людиною, а не за Богом, вона подібна дияволу”. Звідси, найкращий вихід для людини – звільнитись від бажання змінювати свій життєвий шлях, покоритись волі всевишнього. А значить, звільнитись від бажання прояву власної індивідуальності, оскільки вона породжує світ гріха та несправедливості.

Християнство повністю відкидає індивідуальність. Людина виступає в християнстві не як випадковий атом, а як член релігійної спільноти. В духовних відносинах з Богом особистість виходить за рамки земної ієрархії; перед Богом всі рівні. Раб весь, повністю належав своєму володарю, він розглядався як річ. Середньовічний кріпак, якою б великою не була його соціальна залежність, має щось таке, що не може належати ніякому земному володарю. Це його безсмертна, вічна душа, його духовна особистість, що протистоїть пов'язаності та гріховності земного існування. Соціальна цінність людини визначається її кастовою належністю, і вища соціальна доброчесність полягає в тому, щоб знати своє місце. Однак духовна цінність особистості незалежна від її суспільного становища. Вона полягає в здатності людини затвердити своє духовне Я шляхом підкорення та подолання своєї природи. Покора в галузі соціальної дійсності поєднується тут з духовним самозвеличенням. “Слід визнати, - підкреслює середньовічний ірландський мислитель Іоан Скот Еріугена, - що завдяки своєму власному руху вона (людина – М.А.) могла б побажати та звернутися до Бога, щоб не погрішити, і відвернутися від нього, щоб погрішити; вищою ж причиною вона рухома тільки таким чином, щоб не бажала грішити”.

Основна суперечність середньовічної думки – це суперечність між ідеєю всезагальної пов'язаності (божественне провидіння) та принципом свободи індивідуальної волі. Свобода людської волі обмежує свободу волі Бога, підриває ідею божественного всевідання та зумовлення. З другого боку, якщо божественне зумовлення абсолютне, то тоді люди – не більше, ніж маріонетки, і Бог сам відповідає за всі їх діяння. Августин вирішує цю суперечність тим, що визнає за людиною свободу творити зло, тобто відповісти “ні” божим заповідям, а це – гріхопадіння, яке рівнозначне служінню дияволу. Однак найвище призначення людини, за Августином, полягає в її спасінні, яке неможливе без релігійної моралі. Розглядаючи зло як ослаблене добро, Августин не приходять висновку, що всі люди, в тому числі найзапекліші грішники, будуть врятовані всемілостивим Богом в день страшного суду. Церква бажала тримати в покорі, навіваючи страх на своїх прихожан перед страшним судом. Звідси і рецепт звільнення від парадоксу свободної волі – звільнитись від самої свободної волі, оскільки вона породжує гріх та зло.

Логічним наслідком такого ставлення християнської філософії до людської індивідуальності стала одна з найважливіших рис процесу формування середньовічної західноєвропейської особистості, яка полягала у відмові від себе, самовідреченні, самознищенні. Індивід в процесі самопізнання усвідомлював себе особистістю, унікальністю, неповторністю, але спрямовував свої внутрішні потенційні сили на затушовування власної індивідуальності. “Індивідуальне невизразне!” – фундаментальна світоглядна настанова середньовічної західноєвропейської дійсності, якої мусив дотримуватися кожен, якщо він хотів отримати Божу благодать, а також прихильність церкви. Натомість потрібно було виявляти в собі типові, стандартні. І чим більш типовою та стандартною ставала особистість кожного, тим більше вона наближалася до Зразка, до Абсолюту.

Ця методологічна у філософії та світоглядна в життєдіяльності особистості настанова була в ті часи настільки дієвою, що перетворила прагнення загальної схожості на масовий процес. Нерідко він набував ознак своєрідної масової епідемії, і той, хто випадав з цього процесу, піддавався не лише зовнішнім жорстоким тортурам, які здійснювала церква. Не менш, а можливо і більш страшними були внутрішні випробування, яких зазнавала особистість, яка усвідомлювала свою окремішність, самість, унікальність, неповторність. Ця вічна внутрішня боротьба з самим собою призводила або до нервових розладів, або до так званого “зляканого існування”, або до епікурейської внутрішньої міграції особистості. В одному людина середніх віків мала свободу – свободу любові до Бога і свободу ігнорування самої себе. Бо, за словами Августина, “дві держави створені двома родами любові, - земна любов'ю до себе, доведеною до презирства до Бога, а небесна любов'ю до Бога, доведеною до презирства до себе”.